

Физическа култура и здравни грижи в българското училище (исторически преглед)

Невяна Фесчиева¹, Христо Петров², Албена Керековска³

„Главна цел на физическите упражнения е опазване здравето на човека и продължаване на неговия живот”

Ян Амос Коменский

Physical education and health care in the Bulgarian School (historical review): In the beginning of the 20th century in Bulgaria is founded an Institute for Health service at schools the so called Teacher-Doctor Institute. The health care at schools is closely related to the physical exercises called at this time gymnastics. For the first time is created a research center the so called Medical Station. This center combines the best European practices and the democratic tradition of the Bulgarian educational system.

Keywords: school health service and physical education, medical research station of physical education, gymnastic societies, history of school physical education; Teacher – Doctor Institute

ВЪВЕДЕНИЕ

Идеите за израстването на здраво и силно поколение имат своите корени в древността. Макар и отредени само за младежи от аристокрацията, древно-гръцките гимназии са едновременно място за атлетически тренировки и за занимания по литература, философия, аритметика. Човечеството никога не се отказва от идеята за хармонично физическо и духовно израстване, но всяка епоха намира свои пътища за осъществяването ѝ. Модерното образование през 19 и началото на 20 век е значително се разширява и демократизира. Засилват се профилактичните тенденции в здравното обслужване на деца и юноши. За хармоничното им развитие се налага „по-гъвкав модел” на здравни грижи в училищна възраст. В този модел, заслужено внимание се отделя на физическата култура в т.ч. и на училищното физическо възпитание, поради потенциала му за благоприятно влияние върху подрастващия организъм.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В настоящия доклад си поставяме за **цел** да проследим развитието на училищното физическо възпитание в контекста на здравните грижи за подрастващите у нас в периода до Втората Световна война.

Началото на училищното физическо възпитание у нас се полага в годините преди Освобождението на България. С откриването на Габровското училище през 1835 г., пръв Неофит Рилски (1793-1881) се застъпва за обучението по гимнастика в училище. По-късно учителят Никола Стефанов (пак там) преподава гимнастика, използвайки часовете за военно-физически упражнения. До края на османското владичество физическото възпитание не е застъпено в учебните планове на основните училища, но е част от дневния режим на учениците като извънкласни занимания с игри, маршировка, къпане, плуване и др.

Развитието на физическата култура в българското училище започва непосредствено с полагаането на първите организирани грижи за родното образование, но вече в освободена България.

Институализация и създаване на гимнастически дружества

Различна е динамиката на развитие на училищното физическо възпитание в Княжество България и Източна Румелия. Според *Временните правила за реалните училища и класически гимназии* от септември 1878 г., в Княжество България се предвижда преподаване на предмета **гимнастика** 4 пъти седмично и за трите гимназиални класа. В тях е записано, че гимнастиката се състои от „правостроене, разни ходове, махания и движения с ръце, с глава и крака, въртене с цяла снага,

търчане, припкане и др.” В Източна Румелия, Йоаким Груев(1828-1912) с въведените „Временни правила” предвижда преподаване на гимнастика във всички степени на училищата, като за първостепенните са определени по 5 часа седмично.

По силата на Закона за обществените и частните училища от 1885 г., който определя целта на първоначалното образование – „да развие ума и тялото на децата,” предметът гимнастика в първите две отделения се застъпва по три часа седмично и в следващите две отделения по два часа седмично. С приетия Закон за народното просвещение от 1891 г. се увеличава обхвата на задължителното обучение по предмета гимнастика - за всички деца между 6 и 12 години. Със Закона за народното просвещение от 18 февруари 1909 г. се допълва стратегическата задача на първоначалното училище: „Първата длъжност на българския учител и първата цел на нашето първоначално училище ще бъде да се даде на детето физическо възпитание. Първото възпитание на детето трябва да бъде дадено на тялото му, за да се гарантира животът му ... да се даде голям простор на физическите упражнения ... игри .. разходки” [8]. Така физическото възпитание се въвежда във всички степени училища – детски градини, първоначални училища (4 години), прогимназии (3 години) и гимназии (5 години). Както става ясно, обаче, тази стратегическа задача се възлага на българския учител, а не на учители специалисти по физическо възпитание, поради липсата на такива. Първата стъпка за попълване недостига на кадри се прави по време на европейската обиколка през 1893 г. на просветния министър Георги Живков (1844-1899) придружаван от заместника си проф. Иван Шишманов(1862-1928). Впечатлен от системата на телесното обучение на швейцарците, просветният министър предприема официални процедури за осигуряване на подготвени преподаватели по гимнастика за гимназиите и педагогическите училища в страната ни [12]. На следващата година в България, след успешен конкурс, пристигат първите девет дипломирани швейцарски възпитатели по физическо възпитание. По тяхно желание са разпределени в различни гимназии и педагогически училища. Швейцарските учители успяват да събудят интереса на лекари, педагози и общественици и убеждават училищните власти да инвестират в закупуването на уреди и построяването на гимнастически салони. Те имат голям принос за подготовката на българските учители по гимнастика. Голяма е заслугата им за активизиране на обществеността и главно на учащата се младеж за физкултурни занимания чрез създаването на мрежа от гимнастически дружества. Първото българско гимнастическо дружество у нас е създадено на 7 ноември 1894 г. в гр. Русе. На проведеното учредително събрание се приема устав и герб на дружеството „Сокол”, но три месеца по-късно се преименува на „Горско пиле” [1]. Следващото гимнастическо дружество се основава в София на 21 януари 1895 г. от Тодор Йончев(1859-1940). За кратко време се създават редица гимнастически дружества, сред които в Кюстендил от Д. Бланшу, в Лом от Луи Авер, следват в Казанлък от Жак Фардел и във В. Търново от А. Бюнтер. Създадените гимнастически дружества поставят началото на организираните междуградски „юнашки” състезания и популяризират нуждата от ежедневни физически упражнения за развиващия се организъм. В създаването на гимнастическите дружества участват общественици и лекари. В Силистра през 1897 г. за окръжен лекар е разпределен току що завърналият се от специализация в Берлин д-р Стефан Ватев (1866-1946). Той става инициатор за основаване на дружество „Силистренски юнак” и свързва за дълго професионалния си път като педиатър с гимнастическите дружества и здравните грижи за деца и ученици. През 1898 г. по инициатива на юнашките дружества, швейцарските учители и изпълнителната власт в София се свиква конгрес на гимнастическите дружества, на който се основава Съюз на българските гимнастическите дружества /СБГД/ „Юнак”. Участие вземат 13 дружества с 23 делегати. В управителния съвет на съюз "Юнак" влизат видни наши общественици,

сред които: Стоян Заимов (1853-1932), Георги Вазов (1860-1934), Тодор Йончев, д-р Стефан Ватев и др. [11].

За кратко време СБГД „Юнак“ се превръща във водеща организация в областта на извънучилищните спортна дейност. На следващия конгрес провел се в гр. Кюстендил през 1899 г. е факт и първият съюзен орган- списание „Здраве и сила“. На СБГД „Юнак“ се дава възможност да организира „временни и дълготрайни курсове за главатарии и учители по физическо възпитание“. В програмата на тези курсове е застъпено обучение по анатомия, хигиена, физиология и първа помощ при нещастни случаи. Водещ дисциплините е д-р Стефан Ватев [11].

На проведената конференция на съюза през 1929 г. в гр. Бургас, проф. Стефан Ватев е избран за съюзен лекар. От тази си позиция той свиква редица работни срещи и конференции с лекари и деятели на съюза и обсъждат „участието и сътрудничеството на лекаря в практиката на юнашките и други спортни дружества“. Продължилите дълго време дебати, завършват с приетия през 1931 г. **Закон за физическото възпитание на българската младеж** [11]. Законът постановява „задължително физическо възпитание за всички младежи до 21 годишна възраст“ по одобрена от Министерството на народното просвещение (МНП) програма. Регламентирани са въпроси свързани с организацията и управлението на физическото възпитание, разпореждания за подобряване на материалната база – строеж на игрища, салони, басейни и др. и строго се утвърждава присъствената форма в часовете по физическа култура – „освобождават се само болни, недъгави и омъжени жени“ [9].

Училищната здравна служба и физическото възпитание.

Връзката между системата на физическото възпитание и учител-лекарската институция е проектирана още с приемането на *Правилник за учител и учител-лекар при средните и специални училища* през 1904 г., според който учител-лекарят следи заедно с другите членове на учителския състав за правилното телесно, умствено и нравствено развитие на учениците. В ежегодните доклади на учител-лекарите се дава оценка както за хигиенното състояние на училищните сгради, така и оценка за физическото и здравословното им състояние като се обсъжда и приноса на часовете по телесно възпитание [5].

Развитието на физическа култура в училищата е отразено в **учебните програми** по физическо възпитание (1910, 1922, 1925 1929 г.). Всички те имат едно постоянно ядро, свързано с целите- постигане на здраве за учениците. Около него се нареждат специфичните им задачи. Програмата от 1922 г. акцентира върху обучението в първоначалните училища, където се търси съобразено с възрастта разнообразяване на програмата, „за да се запази детската активност и веселост,“ като въвеждане на народни игри и хора. През 1925 г. предметът гимнастика получава ново име „физическо възпитание“ - отглас на реформите в педагогическите системи през 20-те години на ХХ в. Програмата от 1925 г. определя нормативни изисквания към методиката на преподаване. Разработената проектопрограма (1929 г.) още повече детайлизира ролята на физическото възпитание в средните училища: „да се осигури здраве чрез нормално физическо развитие на органическите функции, като се обърне сериозно внимание на функцията на дишането и кръвообращението; да се достигне нормално развитие на нервната и мускулната система в хармония с другите системи; да способства за пълното хармонично развитие на телесните форми.....“ [13]. Този твърде медикализиран език се дължи на факта, че авторите на изготвената проектопрограма са доказани специалисти в областта на медицинската наука – проф. д-р Димитър Ораховац (1892-1963), по това време доцент, ръководител на катедрата по физиология и физиологична химия при Медицински факултет -София, д-р Христо Петров (1901-1944), д-р Драгомир Матеев (1902-1971) и др. Въпреки своето частично внедряване (само там където има

подготвени учители), програмата допринася за по-добра връзка на училищния лекар с обучението по физическо възпитание. Приемат се следните *принципи на училищното физическото възпитание*: ✓ Съставяне на групи от ученици със сходни възможности от физиологична гледна точка; ✓ Класификация на упражненията и игрите, отговарящи на всяка група; ✓ Привлекателност на игрите и периодичен контрол.

Според прилаганата проектопрограма учениците от средните училища се групират в две възрастови групи:- от 14 до 16 г. и от 16 до 18 г., а учениците от всеки клас се делят на физически нормално развити и изоставащи във физическото си развитие, за да има адекватно на индивидуалните възможности натоварване. Групата, към която трябва да се причисли ученикът се определя от лекар. Въвежда се последващ медицински контрол над учащите се [9, 13].

Заслуги за тясното обвързване на здравните проблеми с програмите по физическа култура имат д-р Драгомир Матеев и д-р Христо Петров, които още в първите години на своята практика като учител-лекари, а по-късно и инспектори в Министерството на народното просвещение осъзнават значимостта на часовете по физическа култура за укрепване на подрастващия организъм.

Проучване върху училищния живот и телесното развитие на гимназистите дава основание на д-р Матеев за извода: „че се наблюдава един телесен упадък във физическото развитие на нашите ученици” и важна причина, според него, е „практикуването на физическото възпитание само два пъти в седмицата по един час”, както и липсата „на научна основа на училищното физическо възпитание и използването на предвидените часове за други цели” [3]. Подобни заключения могат да изглеждат малко преувеличени, но не трябва да се забравя, че за разлика от други социални фактори, които трудно могат да бъдат повлияни, организацията на физическото възпитание е в ръцете на МНП.

Според Др. Матеев и Хр. Петров е необходимо да се изградят научни основи на физическата култура и съвместно с учител-лекарите по училищата да се изгради система от профилактични грижи, които да допринесат за подобряване общото здравословно и физическо състояние на учениците. Голяма пречка пред осъществяване на тази идея е липсата на достатъчно обучени кадри, в т.ч. и на учители по физическо възпитание, които да бъдат двигатели за внедряване на нов тип физическа култура при подрастващи и младежи [2, 3, 4].

Нов елемент в политиката на страната е създадената със Закона за физическото възпитание **Медицинска станция за научно изследване на физическото възпитание** /МСНИФВ/. Тя се заема с подготовката на кадри и същевременно определя ролята и мястото на училищния лекар в дейностите, свързани с него. Макар МСНИФВ да е регламентирана законово през 1931 г., нейното съществуване е факт три години по-рано. През 1928 г. се създава първата Медицинска наблюдателна станция към първия държавен курс за подготовка на учители по физическо възпитание. Сформираният екип от високо квалифицирани лекари наблюдавали обучаващите е в състав: д-р Драгомир Матеев- ръководител, д-р Христо Петров и д-р Иван Боров. Станцията развива активна дейност, която с право може да се отчете като първи опит за научни изследвания в областта на физическото възпитание и спорта и училищното здравеопазване. На тази основа се формират задачите на МСНИФВ, които в резюме са: да се изработи единна задължителна програма за всички практикуващи физически упражнения и „се изгради ясна представа за истинското физическо състояние на младежта”; да се извършват системни антропометрични измервания и анализите им да се представят на обществеността; да се въведат подходящи методи за непрекъснат медицински контрол над спортуващите; да се прилагат специална ортопедическа и медицинска гимнастика в случаите, където това е нужно; да се провеждат научни изследвания в областта на физиологията и хигиена на телесните упражнения. Специално внимание

се обръща на разпространение на постигнатите резултати сред лекари, учители и други с цел улесняване на сътрудничество между тях в цялата страна. В целите на новосъздадената структура са възплътени модерни схващания за укрепващо здравео въздействие на редовните физкултурни занимания, но също и характерната за българската образователна система демократичност, стремеж към равнопоставеност на типовете училища и ученици с различен социален произход.

Медицинската станция успява да организира пет курса за подготовка на учители по физическо възпитание с продължителност 5 до 7 месеца. Завършили са 370 души, а са преминали общо 395. Методиката на обучение е замислена, така че курсистите да усвоят умения по антропометрични измервания и знания по физиология и хигиена на физическите упражнения. Подготовката на учителите има за цел да осигури и широкото популяризиране и навлизане на всички видове спорт в учебните заведения. Лекарите на станцията представят своите наблюдения и изследвания сред курсистите в аналитични доклади пред МНП, в които поставят актуални за времето въпроси свързани с училищното физическо възпитание и здравните грижи за ученици. В доклада след първия курс се поставя акцент и върху нарастващия брой на гръбначните изкривявания и изоставащата в своето развитие и слабо прилагана лечебна физкултура [2]. Въз основа на същия доклад МНП и Дирекция народно здраве с окръжно №1826 от 25 януари 1932 г. въвеждат цялостна програма за медицински контрол над физическото възпитание в училищата. Определят се конкретни задачи на учител-лекарите: да оценяват физическото развитие, здравословното състояние, функционални способности и телесна подготовка на подрастващите в ученическа възраст; да дозират или забраняват упражнения за различни категории деца; да участват в съставянето на учебната програма по физическа култура; да обезпечават медицински междуучилищните спортни състезания, вкл. предсъстезателен преглед; да провеждат щателни медицински прегледи, два пъти в сезон на активно спортуващите ученици в извънучилищни спортни организации.

Изследователската работа върху здравния статус на учениците- основа на предложения за промени.

За кратко време Медицинската станция развива широка научно-изследователска дейност. Две проучвания заслужават специално отбелязване. Първото е по инициатива на Медицинската станция, но разпоредено с окръжно № 1806/25 февруари 1932 г.- учител-лекарите съвместно с учителите по физическо възпитание да проведат анкета, която да обхваща основните сфери влияещи върху правилното развитие на подрастващия организъм – хранене и физическо възпитание, както и хигиена на тялото и жилището на ученика. Анкетата има три големи дяла: храна, дневен режим и физическо възпитание. Събрани са данни от общо 57 гимназии - 11 мъжки, 13 девически и 23 смесени и педагогически училища т. е. обхванати са повече от половината средни училища в България. Анкетирани са общо 17002 ученици и 11308 ученички [2]. От получените данни е видно, че една пета от анкетираните се хранят по два пъти на ден, а около 3%- само един път дневно. Тези и други резултати лекарите на Медицинската станция използват при описание на здравното състояние на българските ученици, а неблагоприятните от тях – като аргументи за промени в съществуващите практики.

Второто проучване е със социална насоченост и има за крайна цел намаляване здравните неравенства сред подрастващите. В специално подготвен документ се препоръчва на учител-лекарите съвместно с класните наставници да проведат „научно организирани медико-педагогически и медико-социални анкети” по домовете на учениците за да могат „да се направят важни изводи за социално слабите и здравословно застрашените ученици” [4].

Конференции. Безспорен принос за развитието на научните основи на училищното физическо възпитание и усъвършенстване на квалификацията на учителите по физическа култура имат както урежданите педагогически конференции, така и ежегодно провежданите конференции на учител-лекарите.

На *педагогическите* конференции се изнасят показни уроци по гимнастика и се организират методични курсове. На първата голяма конференция на учителите по физическо възпитание през 1929 г. се гласуват новите цели на училищното физическо възпитание и се обсъжда неговото място в съвременния живот. На ежегодните *конференции на учител-лекарите* значително място намират и въпросите свързани с физическото развитие на учениците. На конференцията през 1937 г. с голяма загриженост се обсъждат влошените показатели на физическо развитие на учениците през предходната учебна година и се разглеждат въпроси за подобряването им, за ролята и мястото на физическото възпитание в ежедневието им. Изнасят се важни за физическото възпитание доклади и практически уроци. В програмата на „голямата учител-лекарска конференция” са включени 22 научни доклада [10].

Важна роля за развитието на училищното физическо възпитание у нас има и създаденият през 1935 г. **Централен медико-педагогически институт с поликлиника /ЦМПИ/**. На ЦМПИ се поставя стратегическата задача „да опознаят чрез всестранно научно изследване българския ученик и да установят особеностите в неговото телесно и душевно развитие през различните възрасти, да съдействат за по-съвременно нагаждане на училищната работа към телесно и душевно развитие на учениците” [7].

Не закъснява и оценката на Министерството на народното просвещение за ролята и дейността на извънучилищните мероприятия и организации. Извършената от тях дейност е определена като „високохуманна”, която ще допринесе за „общото и всестранно образование и възпитание на учениците” [13]. В специално изготвен правилник от Министерството се посочват всички извънучилищни организации отговарящи за здравословното развитие на учащата се младеж. Макар и възникнали като извънкласни мероприятия организирани екскурзии, обучения на открито, летовища, лагери и детски игрища имат безспорно благоприятна роля за здравето на подрастващите и трябва да се разглеждат като форми на профилактично-лечебни грижи [6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Периодът от Освобождението-1878 г до Втората световна война е изключително плодотворен за институционализацията на здравните грижи за учащите се в България. През 20-те и 30-те години на 20 век се зараждат инициативи за поставяне развитието на училищното физическо възпитание на научни основи и увеличаване на приноса му за подобряване на здравното състояние на учениците. Възприети от държавните органи, те водят до създаване на уникални структури като Медицинската станция за научни изследвания на физическото възпитание и Централен медико-педагогически институт с поликлиника. Провеждат се научни изследвания върху физическото развитие и начин на живот на българските ученици, на чиито резултати се базират предложения за промени. Подготвят се учители по физическо възпитание с познания и нагласа за работа в екип с учител-лекарите, въвежда се медицински контрол над активно спортуващите. Големи са заслугите на ентузиастични лекари, които са профилактици по убеждения, а в дейността си умели управленци. Съчетанието на напредничави европейски практики с демократичността на българската образователна система прави опита на България от предвоенния период безценен за бъдещото развитие на училищната здравна служба.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Димитрова Г. Караманово – минало, хора, съдби. Русе 2004
- [2] Кръстев К., Н. Петрова. Драгомир Матеев. Медицина и физкултура. Сф., 1986
- [3] Матеев Др. Влияние на училищния живот върху телесното развитие на нашите гимназисти. Медико-педагогическо списание 1935; 2(3): 33-38
- [4] Матеев Др. Училището и здравето превъзпитание на народа. Медико-педагогическо списание 1936; 3(2): 67-78
- [5] Петров Хр. Лекарят в българското училище след Освобождението и в началото на ХХ век. Социална медицина 2011; 19(3): 37-40
- [6] Петров Хр. Летовища и почивни домове за ученици – форми на лечебно-профилактични грижи. Trakia Journal of Sciences, 2012
- [7] Петров Хр. Училищното здравеопазване между двете войни. Социална медицина 2011,4,
- [8] Петрова Н. и кол. История на физическата култура. Медицина и физическа култура. Сф., 1985
- [9] Петрова Н. Системи за физическо възпитание. Училищно физическо възпитание. НСА. Сф., 1993
- [10] Решения на учител-лекарската конференция. Медико-педагогическо списание 1937; 3(7/8): 132-140
- [11] Фотинов П. Проф. д-р Стефан Ватев почетен член и бивш председател на съюз „Юнак“. Сборник доклади в чест на проф. д-р Ст. Ватев. Сф., 1936
- [12] Цонков В. Основоположници на модерната физическа култура в България. Сф., 1993
- [13] Цонков В. Н. Петрова. История на физическата култура. Медицина и физкултура, Сф., 1976.

За контакти:

1. доц. Невяна Фесчиева, дм, Катедра "Здравни грижи", Русенски университет "Ангел Кънчев", e-mail: nevy_fes2@yahoo.com
2. Христо Петров, маг. Обществено здраве МУ-Варна, тел.0895/540514, e-mail: hristo_petrov_bs@abv
3. доц. А. Керековска, дм, Катедра "Социална медицина и организация на здравеопазването" МУ-Варна, тел.052/634018, e-mail: kerekovska_a@yahoo.com

Докладът е рецензиран.